

ФІНАНСОВИЙ СТАН ВУГІЛЬНОЇ ГАЛУЗІ УРСР у другій половині 70-х – 80-ті роки

В. Л. Агапов

АНОТАЦІЯ

У статті аналізуються фінансовий стан вугільних підприємств у 1976 – 1989 рр., коливання фінансової політики КПРС та союзного уряду, позитивні та негативні результати політики дотування галузі. Розглядаються наслідки для шахт реалізації закону «Про державне підприємство (об'єднання)» (1987 р.) та партійно-урядової постанови «Про заходи щодо фінансового оздоровлення економіки і зміцнення грошового обігу в країні у 1989 – 1990 рр. і в XIII п'ятиріччі» (1989 р.). Автор доводить, що серед базових галузей промисловості вугільна знаходилася у привілейованому положенні, що впровадження договірних відносин оголило низьку культуру суспільства, що виявлялось у хабарництві, поширенні практики грошових поборів серед робітників, без чого було неможливе укладення договорів з постачальниками і отримання лімітів у Держплані СРСР і Держпості СРСР.

Ключові слова: вугільна галузь, дотація, дефіцит, фінансовий стан.

Реалізація урядової програми «Енергетична стратегія України до 2030 р.» потребує не тільки інвестицій, але і нового економічного мислення, ретроспективного аналізу розвитку галузі. Період другої половини 70 – 80-х рр. ХХ ст. був знаменним тим, що саме у ці роки відбувався занепад вугільної галузі УРСР. Аналіз причин цього процесу є актуальним завданням історичної науки. Проблема розглядається у колективній монографії «Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття»[1], у монографіях О.Амоши та Б.Біренберга [2], А. Саржана [3], К. Кузиної та З. Лихолобової [4] та ін.

Мета статті – вивчення фінансового стану вугільних підприємств, галузі в цілому, з'ясування наслідків державної фінансової політики, що проводилася у цей час, для шахт.

За роки радянської влади вугільна промисловість (далі – ВП) УРСР тільки 19 років була без дотацій. Практика дотування галузі була розпочата у 1921 р., коли при собівартості пуда вугілля 29 тис. крб. його продажна ціна складала 25 тис. крб. Вугільна промисловість УРСР у роки, що розглядаються, була планово-збитковою, оскільки встановлювана державою гуртова ціна на вугільну продукцію не забезпечувала рентабельну роботу підприємств. У 1988 р. собівартість вугілля становила 26,47 крб. (у РРФСР – 19 крб.), зокрема здобутого у виробничому об'єднанні (далі – ВО) «Дзержинськвугілля» – 41,81 крб., у ВО «Стахановвугілля» – 39,88 крб.[5] Із 21 шахти СРСР, де собівартість перевищувала 100 крб. за тонну, 13 знаходилися на Донбасі, одна у ВО «Укрзахідвугілля». Гуртова ціна, за якою здійснювався продаж вугілля підприємствам, становила у другій половині 80-х рр. 22,84 крб. за тонну, у той час як тонна мінеральної води в роздрібному продажі коштувала 200 крб. Гуртова ціна тонни вугілля одного сорту була однаковою у всіх регіонах СРСР незалежно від умов видобування.

Для Мінвуглепрому СРСР дотації виділялися з державного бюджету на погашення різниці між гуртовою (фіксованою) ціною і плановими витратами підприємств на видобування і реалізацію вугілля (розрахункові ціни). Гуртові ціни не враховували суспільно необхідних витрат на його видобування, не відображали реального співвідношення витрат усередині галузі та між галузями, були повністю відірвані від світових. Встановлюючи гуртові ціни на вугілля, держава виходила з незмінності роздрібних цін на товари широкого вжитку і своїх дотаційних можливостей. Політика дотаційності дозволяла державі штучно підтримувати низьку собівартість продукції, яку виробляли споживачі вугілля (металургійна та хімічна промисловість, енергетика), та забезпечити прийнятність ціни вугілля для населення, бюджетних організацій і установ (у другій половині 80-х рр. споживачами українського вугілля були 123 тис. держустанов, у тому числі дитсадки, ясла та школи, лікарні та поліклініки, 6,7 млн дворових господарств УРСР, центральних районів РРФСР, Білорусії, Прибалтійських республік і Закавказзя. З УРСР вивозилося з цією метою 6 млн т вугілля [6]). Система державних дотацій не була «радянським винаходом». Подібна практика була властива багатьом країнам (Велика Британія, ФРН та ін.), що дозволяло їм мати конкурентоздатну продукцію на світовому ринку.

Із кожним роком шахти УРСР потребували все більших грошей. Якщо у 1974 р. на шахтах Донбасу рівень рентабельності дорівнював 1,4 %, то у 1975 р. їх збитковість становила 167 млн крб. У 1978 р. збитковою стала вся вугільна галузь УРСР. У 1980 р. рівень збитковості складав приблизно 10 % [7]. Союзний уряд у 1982 р. намагався повернути галузі рентабельність. Спроба закінчилася безрезультатно через стрімке підвищення цін на продукцію, яка надходила на шахти (середня вартість одиниці устаткування у 1986 р. порівняно із 1980 р. зросла із 1,7 тис. крб. до 2,7 тис. крб.[8]). У 1988 р. Мінвуглепрому СРСР було виділено 5,4 млрд крб., у 1989 р. – 6,3 млрд крб. [9]

Фінансові ресурси СРСР внаслідок низької ефективності народного господарства і гонки озброєнь з кожним роком ставали більш обмеженими. З 1974 р. держава опинилася в становищі країни – боржника. Вона була не в змозі забезпечити наповнення бюджету. У 1985 р. його дефіцит зріс до 4 % ВВП. Борг СРСР на початку 1989 р. у вільноконвертованій валюті складав 40 млрд крб. Половина валютних надходжень витрачалася на погашення зовнішнього боргу. «Фінансування вугільної галузі багато в чому залежало від того, якою буде погода в Україні й на Ціліні, як складатиметься ситуація в нафтовидобутку», – відзначає Є. Гайдар [10].

Щоб зняти напруженість на продовольчому ринку, уряд у другій половині 70-х рр. на 20 % збільшив капітальні вкладення в сільське господарство [11]. Їх приріст у промисловість УРСР зменшився з 134 % у 1971–1975 рр. до 107 % у 1976–1980 рр. [12] Вугільна галузь, функціонування якої залежало від фінансового стану держави, відразу ж відчула на собі зміну пріоритетів в економічній політиці. У 1976 р. погоджена сума в 1,12 млрд крб., що призначалася для фінансування українських шахт, була зменшена до 1,02 млрд крб. У 1978 р. обсяги капітальних вкладень українському Мінвуглепрому були визначені у 1,02 млрд крб. Ця сума була на 52 млн крб. менше за ту, що передбачалася п'ятирічним планом, і на 134 млн крб. менше тієї, яка була передбачена програмою виконання постанови ЦК КПРС і РМ СРСР «Про заходи з розвитку вугільної промисловості Донецького басейну в 1976–1980 роках» [13]. У 1979 р. шахтам була надана сума на 27 млн крб. менша, ніж у 1978 р. У 1976–1980 рр. із запланованих 5,5 млрд крб. галузь отримала 5,2 млрд крб. [14] Ця сума була недостатня для виконання планів вуглевидобутку через ускладнення гірничо-геологічних і виробничо-технічних умов розробки вугільних пластів, для підтримки виробничих потужностей і реконструкції діючих підприємств, для закупівлі тих видів гірничої техніки, які в СРСР не випускалися (наприклад, машини «Хаусхерр», «Зальцгіттер» тощо).

Через обмеження фінансування зменшувалося нове шахтне будівництво. У 1975 р. члени планово-бюджетної комісії Верховної Ради (далі – ВР) УРСР констатували: «Відхід від обсягів капітальних вкладень, закладених у проекті плану на 1976 р., знову позбавляє Мінвуглепром УРСР можливості вести шахтне будівництво нормативними темпами, здійснювати технічно обгрунтований початок будівництва і реконструкцію шахт, а також забезпечувати потреби діючих шахт у засобах на підтримку потужностей [...]». Встановлені капіталовкладення не дозволяють забезпечити перехідні будови необхідними коштами, а також розпочати у 1976 р. реконструкцію і будівництво нових шахт» [15].

Таблиця 1 [16]

Введення у експлуатацію шахт в УРСР і СРСР у 1971 – 1989 рр.

Роки	УРСР	СРСР
1971 – 1975	13	22
1976 – 1980	7	15
1981 – 1985	4	7
1986 – 1989	1	3
Разом	25	47

Протягом 1975 – 1988 рр. кількість шахт у СРСР скоротилася з 727 до 589 [17], у тому числі в УРСР із 358 до 283 (технічних одиниць) [18]. Впали темпи оновлення шахтного фонду. Якщо у першій половині 1970-х рр. було реконструйовано вісім шахт [19], то у другій половині 70-х рр. – дві. Відриваючи матеріальні ресурси, у тому числі від потреб гірників, Політбюро ЦК КПРС і уряд СРСР дотували економіку країн

«соціалістичного табору». Тільки Болгарії для розвитку сільського господарства, легкої промисловості та туризму у 1979 – 1985 рр. СРСР надав безоплатно 2,8 млрд крб. [20]

Стрибок цін на світовому ринку на нафту з 12,95 дол./бар. у 1978 р. до 35,48 дол./бар. у 1980 р. [21] дозволив ЦК КПРС і уряду дещо покращити стан справ у вугільній промисловості. Падіння цін на світовому ринку із 35,48 дол./бар. у 1980 р. до 26,98 дол./бар. у 1985 р. знову змусили уряд економити на потребах вугільної галузі. Запланований на 1981 – 1985 рр. обсяг капітальних вкладень був зменшений із запланованих 8,9 млрд крб. до 8,1 млрд крб. [22] Дотації ВП УРСР нестримно зростали. Якщо у 1975 р. вони склали 45,2 млн крб., то у 1986 р. – 2,2 млрд крб. [23]

Затвердження програми розвитку галузі на XII п'ятиріччю (1986-1990 рр.) закінчилося з позитивним результатом для ВП УРСР. Незважаючи на ускладнення фінансового становища, для неї було передбачене зростання капітальних вкладень на 16,8 %. Їй виділялося 9,2 млрд крб. Правда, незабаром інвестиції були урізані на 700 млн крб. Тому в документах XXVII з'їзду КПУ констатовалося, що фінансування ВП у таких обсягах недостатнє [24]. Фактично у 1986 – 1990 рр. вкладення у галузь збільшилися на 13,6 %, їх приріст складав 0,1 %. Приріст капітальних вкладень в енергетику зменшився із 11,1 % у 1981 – 1985 рр. до 9,9 % у 1986 – 1990 рр., після чого на ДРЕС знос основних фондів перевищив 50 %. Скорочення зростання інвестицій у металургійну галузь склало 2,1 % [25]. На підприємствах металургійного комплексу знос основних фондів наблизився до 60 %. Цей показник на підприємствах вугільної промисловості складав 43 %.

Криза фінансового стану різко поглиблювалася після того, як у промисловості розпочалися «перебудовні» процеси. У 1986 р. почалася лібералізація зовнішньої торгівлі. Здійснювалися експортна переорієнтація економіки та форсоване переведення підприємств на прямі виробничі зв'язки. У 1987 р. був ухвалений закон СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)», який започаткував госпрозрахункові стосунки. Система централізованого постачання демонтувалася. Цей процес активізувався у грудні 1988 р., коли РМ СРСР дозволила вихід на зовнішній ринок усім підприємствам, організаціям і кооперативам, здатним виробляти конкурентоздатну продукцію. Лісозаготівельники, вважаючи за краще продавати ліс за кордон, відмовлялися укладати договори з вугільними об'єднаннями. Мінліспром СРСР і організації МВС СРСР поставляли їм копальневу стійку на 90 % від виділених фондів [26]. Міністерство металургії зривало постачання труб, прокату та металевих виробів. Машинобудівні заводи припиняли випуск не вигідної для себе продукції. У 1988 р. шахтам не було надано продукції на суму 117 млн крб. Гірники повертали у вибої, кажучи їх словами, «музейні експонати». Закон «Про державне підприємство (об'єднання)» підштовхнув постачальників до підвищення цін. Вони зросли на 30 %, що обмежувало шахти у придбанні засобів праці. Ціна «затягувань залізобетонних», які вироблялися Горезьким заводом залізобетонних технічних виробів, зросла з 57 до 80 крб. Скребокний конвеєр з літерою «М» став коштувати в 1,5 рази дорожче, посадочне кріплення зі знаком якості – у 2,5 рази дорожче. Ціна мехкомплексу, що складала в 1981 р. 336 тис. крб., у 1988 р. досягла 700 тис. крб. Ціна вугільного комбайна незмінної, а іноді й гіршої якості, зросла із 19 тис. крб. до 37 тис. крб. При цьому споживчі властивості товарів не змінювалися. Під час укладання договорів постачальники часто займалися здирицтвом, вимагали плату валютою за матеріали й устаткування, які повинні були постачати відповідно до держзамовлення. Поведінку постачальників шахтарі розцінювали як «економічний бандитизм». Збільшення цін на машини й устаткування, здирицтво постачальників робили не вигідною заміну застарілої техніки новою, оскільки зростали витрати виробництва та знижувалася фондовіддача. Терміни окупності витрат на придбання машин і устаткування ставали неприпустимо великими. Для відновлення несправних машин потрібні були запчастини, потреби в яких

задовольнялися на 30 – 50 %. Директори підприємств були вимушені використовувати обігові кошти на наднормативні запаси товарно-матеріальних цінностей. Припинилося здавання на металобрухт непридатної техніки, яка залишалася на шахтах з метою її подальшого використання. Шахти були вимушені розпочати створення власної ремонтної бази і примітивного машинобудування.

У 1987 – 1989 рр. шахти опинилися у складній ситуації. Об'єднання з видобутку вугілля, які знаходилися на дотації та були позбавлені можливості самостійно збагачувати вугілля, які не мали прямого виходу на споживачів вугільної продукції, відповідно до закону «Про державне підприємство (об'єднання)» (1987 р.), ставали госпрозрахунковими. Розширення самостійності підприємств за умови відсутності гуртової торгівлі засобами виробництва зумовило перекося у взаєминах шахт і постачальників, які відмовлялися продавати продукцію за фіксованими цінами. Впровадження договірних відносин оголило низьку культуру суспільства, що виявлялась у необов'язковості виконання зобов'язань, хабарництві та вимаганні. Обмежені фінансові можливості об'єднань перешкоджали придбанню необхідних для видобування вугілля машин, механізмів і матеріалів. Поширювалася практики «донорства» і грошових поборів серед робітників, без чого було неможливе укладення договорів з постачальниками і отримання лімітів у Держплані СРСР і Держпості СРСР. Поширення такої практики ставало джерелом напруженості в колективах гірників.

Фінансова криза різним чином впливала на вугільні підприємства. Шахтам Ворошиловградської області у 1988 р. обсяги фінансування порівняно із планами XII п'ятирічки були збільшені на 64 млн крб., що на 30 млн крб. перевищувало фінансування 1987 р. На 1989 р. їм виділялося дотацій на 17 % більше, ніж їх було у 1988 р. [27] Найбільше в УРСР ВО «Донецьквугілля» у 1986 – 1988 рр. недоотримало 98 млн крб. [28] Із цієї причини половина шахт об'єднання не була забезпечена плановою кількістю очисних вибоїв, а порівняно з 1987 р. їх кількість скоротилася на 13 [29].

1989 р. був вирішальним для СРСР. Емісія грошей в країні зросла із 5,9 млрд крб. у 1987 р. до 11,8 млрд крб. Дефіцит державного бюджету досяг 90,1 млрд крб., а державний борг – 312,4 млрд крб. Вугільні об'єднання Донецької області на 1989 р. отримали ліміти капітальних вкладень на 74 млн крб. менше від того, що вони вимагали [30]. Виділені ліміти не дозволяли багатьом шахтам не те, що займатися реконструкцією, але навіть підготувати фронт очисних робіт. Кількість діючих очисних вибоїв у ВО «Донецьквугілля» була на 69 менше, ніж передбачалася планами, а їх довжина була на 1 км менша за плановану [31]. 15 березня 1989 р. ЦК КПРС і уряд прийняли постанову «Про заходи щодо фінансового оздоровлення економіки і зміцнення грошового обігу в країні в 1989 – 1990 рр. і в XIII п'ятирічці», яка безпосередньо зачіпала інтереси вугільної галузі [32]. Влада зробила різкий поворот у своїй фінансовій політиці та розпочала впровадження в соціалістичній державі елементів теорії монетаризму. Метою програми було скорочення бюджетних витрат і збільшення прибутків на 29,3 млрд крб. у 1989 р. і на 33,7 млрд крб. у 1990 р.

Керівництво СРСР зажадало від урядовців реорганізувати або ліквідувати неефективні підприємства. Воно мало за мету звести до мінімуму бюджетні асигнування, виходило з того, що багаторічні вливання державних коштів у галузь не стимулюють розвиток виробництва, навпаки, заохочують безгосподарність і утриманство. На Мінвуглепром СРСР поширювалася критика за відсутність ефективних заходів щодо різкого скорочення збиткових підприємств. Фінансовим органам пропонувалося у 1989 р. скоротити на 30 % дотації нерентабельним підприємствам (1 липня 1989 р. в УРСР їх було 2462 [33]). Найближча перспектива для майже половини українських шахт була загрозливою. У документі говорилося: «У XIII п'ятирічці виключити практику вилучення міністерствами і відомствами частини

прибутку підприємств, що працюють рентабельно, задля виплати різних дотацій збитковим і низькорентабельним підприємствам» [34]. І тільки вкрай обмежена кількість колективів, передусім, шахти, що видобували коксівне вугілля, мали фінансуватися з централізованих джерел. ЦК КПРС і уряд рекомендували Мінвуглепрому СРСР в 1989 р. скоротити витрати на утримання адміністративно-управлінського персоналу, а заощаджені 418 тис. крб. перерахувати до держбюджету. Держплану СРСР і Мінфіну СРСР пропонувалося обмежити фінансування капітальних вкладень у виробництво.

Вугільна галузь була поставлена перед фактом згорання матеріально-технічного забезпечення, оскільки передбачалося до кінця року товари виробничого призначення на суму 12 млрд крб. продати кооперативам і населенню. У переліку товарів для продажу були тисячі тракторів і вантажівок, екскаваторів і бульдозерів, сотні кранів. Мінвуглепрому СРСР доручалося у 1989 р. реалізувати кооперативам, орендарям і населенню продукцію виробничо-технічного призначення на 10 млн крб. Спрямовувалася у роздрібний продаж деревина на суму 875 млн крб. Постанова підштовхувала гірників «пробивати» вихід на зовнішній ринок, оскільки підприємства, що займалися зовнішньоекономічною діяльністю, отримали право в 2,5 рази збільшити закупівлі за кордоном товарів народного споживання. Керуючись рішеннями березневої постанови ЦК КПРС і уряду, Мінвуглепром СРСР розробляв програму закриття безперспективних шахт. Спроба влади подолати фінансову кризу посилювала негативні тенденції у вугільній галузі.

Отже, у другій половині 70-х – 80-ті роки завдяки економічній політиці КПРС шахти мали більш-менш сталий фінансовий стан. Політика дотування дозволяла навіть низько ефективним вугільним підприємствам мати позитивну рентабельність. Прийнята 15 березня 1989 р. постанова ЦК КПРС і РМ СРСР «Про заходи щодо фінансового оздоровлення економіки і зміцнення грошового обігу в країні у 1989 – 1990 рр. і в XIII п'ятирічці» підірвала традиційну систему взаємин КПРС – РМ СРСР – Мінвуглепром СРСР – шахти і ставила гірників перед необхідністю самовиживання.

Перспективи подальшого вивчення проблеми пов'язані з розширенням її хронологічних меж, насамперед з з'ясуванням фінансового стану галузі у 1991-2014 рр.

РЕЗЮМЕ

Партийно-государственное руководство СССР и УССР уделяло пристальное внимание угольной промышленности республики, благодаря чему несмотря на стремительное ухудшение горно-геологических условий угледобычи шахты сохраняли положительную рентабельность. Перевод предприятий на хозрасчет вел к децентрализации поставок, к внедрению рыночных механизмов ценообразования, к финансовым злоупотреблениям со стороны поставщиков, что пагубно отразилось на финансовом положении шахт, находившихся на государственной дотации.

Ключевые слова: угольная отрасль, дотация, дефицит, финансовое положение.

SUMMARY

The party and state leadership of the USSR and Ukraine focused on the coal industry of the Republic. Due to it despite the rapid deterioration of mining and geological conditions of coal mines it retained positive ROI. The enterprises transition to self-financing led to decentralization of supply, to the introduction of pricing market mechanisms and financial abuse by suppliers, which has adversely affected the financial state of the mines that were in the public subsidies.

Keywords: coal industry, subsidy, scarcity, the financial situation.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття / [В. М. Василенко, О. М. Данілін, З. Г. Лихолобова та ін.]; під ред. З. Г. Лихолобової. – Донецьк, 2001. – 317 с.
2. Амоша А. И. Угольная промышленность Украины: проблемы и решения /А. И. Амоша, Б. М. Биренберг. – Донецк, 1999. – 95 с.
3. Саржан А. О. Зміни в соціально - економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст. / Саржан А. О. – Донецьк, 2004. – 411 с.
4. Кузіна К. В. Соціально-економічні процеси у монопрофільних шахтарських містах Донбасу (1950 – 1980-ті роки) / К. Кузіна, З. Лихолобова. – Донецьк, 2010. – 333 с.
5. Основные показатели по угольной промышленности СССР. Аналитический материал к докладу Министра на Втором съезде шахтеров. – М., 1990. – С.23, 26.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1, оп. 22, спр. 1174, арк. 22.
7. Саржан А. О. Зміни в соціально - економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст. – С. 9.
8. Дядык В. Н. Повышение результативности фондовооруженности труда в угольной промышленности /Дядык В. Н., Левина Е. В., Михайльская В. А. // Уголь Украины. – 1988. – № 3. – С. 16.
9. Держархів Донецької обл., ф. п. 2182, оп. 56, спр. 1, арк. 151.
10. Гайдар Е. Гибель империи. Уроки для современной России / Е. Гайдар. – Режим доступу до кн. : http://bookz.ru/authors/egor-gaidar/gibel_-i_296/1-gibel_-i_296.html.
11. Саржан А. О. Зміни в соціально - економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст. – С. 170.
12. Амоша А. И. Угольная промышленность Украины: проблемы и решения. – С. 13.
13. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 22, спр. 640, арк. 5.
14. Саржан А. О. Зміни в соціально - економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст. – С. 88.
15. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 22, спр. 618, арк. 131 – 132.
16. Складена за: Дюба А. Ф. Обеспечение безопасности труда – гарантия устойчивости и безаварийной работы угольных предприятий / А. Ф. Дюба // Уголь Украины. – 1990. – № 2. – С. 3.
17. Килимник В. Г. Угольная промышленность России в 50 – 80 гг. ХХ века / Килимник В. Г., Радионовский В. Л., Грунь В. Д. – М., 1998. – Режим доступу до кн.: <http://www.gornoe-delo.ru>.
18. Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття. – С. 24.
19. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 22, спр. 618, арк. 125.
20. Новопашин Ю. Размышления о нашем недавнем прошлом / Ю. Новопашин // Вопросы истории. – 2001. – № 6. – С. 33.
21. Байков Н. Мировое потребление и производство первичных энергоресурсов / Н. Байков, Г. Безмельницина // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – № 5. – С. 45.
22. ЦДАВО України, ф. р - 2, оп. 14, спр. 3953, арк. 33.
23. Там само, оп. 15, спр. 1858, арк. 52.
24. XXVII съезд Компартии Украины. Стенографический отчет. – К., 1986. –С. 97.
25. Амоша А. И. Угольная промышленность Украины: проблемы и решения. – С. 11.
26. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 32, спр. 2802, арк. 39.
27. Полтавец В. И. Состояние и перспективы развития угольной промышленности Ворошиловградской области / В. И. Полтавец // Уголь Украины.- 1989.- № 1. – С. 2.
28. ЦДАВО України, ф. р - 2, оп. 15, спр. 1855, арк. 334.

ІСТОРИЧНІ І ПОЛІТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ, № 3(53), 2013 р.

29. Держархів Донецької обл., ф. п. 18, оп. 63, спр. 37, арк. 19.
30. Там само, ф. п. 326, оп. 136, спр. 112, арк. 102.
31. ЦДАВО України, ф. р - 2, оп. 15, спр. 1369, арк. 15.
32. Держархів Донецької обл., ф. п. 326, оп. 136, спр. 182, арк. 59 – 64.
33. ЦДАВО України, ф. р - 2, оп. 15, спр. 1457, арк. 480.
34. Держархів Донецької обл., ф. п. 326, оп. 136, спр. 182, арк. 4.

Надійшла до редакції 6.10.2013 р.